

BARTÓK ISTVÁN

Manuductio ad Eloquentiam, 1709

A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója

A címben szereplő kompendium¹ kritikátörténetünk fontos dokumentuma. Címlapja szerint Soarez retorikájának átdolgozása volna, de – amint azt a kutatás kimutatta² – a barokk ízlés jegyében messzemenően eltér elsőként említett mintájától. Jelentőségét mutatja, hogy hosszabb-rövidebb hivatkozások erejéig jelen van mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban.³

Szinnyei József óta fel-felbukkan az az állítás, mely szerint a munkát Hávor István nagyszombati jezsuita, a retorikai osztály tanítója adta ki, és ő írt hozzá előszót. Jó lenne tudni, honnan származik Szinnyei információja. Magában a nagyszombati kötetben semmilyen utalás nem található az előszó írójának személyére. A kézikönyv forrását illetően már a címlapról kiderül, hogy egy korábbi udinei kiadvány nyomán készült, de azt a magyar kutatás mind ez ideig nem ismerte. Az újabb bibliográfiai adatok segítségével azonban azonosítható és meg is található a minta. Ennek alapján világossá válik egyrészt az, hogy a nagyszombati redakció hogy viszonyul az udineihez, másrészt az, hogy megerősíthető-e Hávor István szerepe az előszó megírásában és a kiadásban. Jelen közleményben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 *Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarj, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratorium hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa, Tyrnaviae, 1709. RMK II. 2377.* A címlap és az *Index Materialium* hasonmása, valamint az utóbbi magyar fordítása: *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., kíséretanulmány BITSKEY István, Debrecen, 2003, 20–45.

2 A kiadvány legrészletesebb ismertetése és értékelése: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72), 52–60.

3 Például: TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 104(2000), 695–724; KNAPP Éva, *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium diszlépcsőjének freskóciklusán*, MűvtörtÉrt, 50(2001), 199–220; KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284; Uő, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; Gábor KECSKEMÉTI, *The Role of Neo-Latin Handbooks of Rhetoric in the Literary Theory and Practice of Early Modern Hungary = Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis: Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Bonn, 3–9 August, 2003*, ed. Rhoda SCHNUR, Tempe, 2003, 407–416; BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, i. m., 249–251; Katarína ŠOTKOVSKÁ, *The Reception of the Ancient Literary Tradition in Works of the Universitas Tyrnaviensis, Acta Antiqua*, 49(2009), 249–256; Jozef KORDOŠ, *Tyrnavia Crescens: A Rhetorical Exercise or an Artwork of Imitation?* = *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis*, Volume two, ed. Astrid STEINER-WEBER, Leiden, 2012, 571–580.

A kiadvánnyal összefüggésbe hozott Hávor István (1674–1731) 1690-ben lépett a rendbe. Nagyszombatban tanult, majd évekig ugyanott, később több más helyen tanított. A források a 19. század végéig egyetlen bibliográfiai tételt kapcsolnak hozzá, egy Nagyszombatban, Tapolcsányi Lőrinc vezetésével készült vitairat, a *Discordia concors* [...] (1706) kiadását.⁴ A munka névtelenül jelent meg, a 19. századi források – és ezek nyomán a későbbiek is – a kiadást Hávor Istvánnak tulajdonítják. Elsőként Katona István említi,⁵ majd Johann Nepomuk Stöger,⁶ később a *Magyar lexikon*.⁷ Hávor megtalálható a Backer–Sommervogel-féle bibliográfiában⁸ is.

Az irodalomban Szabó Károly *Régi magyar könyvtárában* tűnik fel elsőként Hávor István nevéhez kapcsolva a *Discordián* kívül a *Manuductio*, bibliográfiai leírással és az ismert példányok felsorolásával.⁹ Szinnyei József a Hávor István-szócikkben Szabó Károly alapján közli mind a *Discordia*, mind a *Manuductio* címléírását.¹⁰ Az utóbbinál nála jelenik meg először – mint említettem –, hogy a kiadás és az előszó Hávor István munkája. Arról, hogy honnan vehette ezt az információt, nincs adatunk. Megnevezett forrásai, Katona, Stöger, Backer–Sommervogel láthatólag nem is tudnak a *Manuductió*ról, az ugyancsak hivatkozott Szabó Károlytól csak a könyvészeti adatok származhatnak.

Szinnyei nyomán aztán a *Wikipédiáig* bezárólag nyomtatott és elektronikus formában újra meg újra olvasható, hogy a nagyszombati *Manuductió*t Hávor István adta ki, és ő írt hozzá előszót. A *Magyar katolikus lexikon* a *Manuductió*t egyenesen Hávor saját műveként tünteti fel.¹¹

Tudomásom szerint a nagyszombati kiadvány mintáját senki nem kereste. Ez nem is kecsegtethetett túl sok eredménnyel Bán Imre közlése alapján, aki ezt írja: „BACKER–SOMMERVOGEL igen részletes bibliográfiája nem ismer udinei kiadást. Hogy volt, arra

4 *Discordia Concors Seu Disceptatio Philosophico-Rhetorica Laureato honori Perillustrum, Rev. DD. AA. & Philosophiae Neo-Doctorum. Cum In Alma Archi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi Promotore Rev. Pat. Laurentio Tapolcsányi e Soc. Jesu. Suprema Philosophiae Laurea condecorarentur. Oblata Ab Ill. Oratoria Facultate Tyrnaviensi Anno M. DCC. VI. RMK II. 2264.*

5 „Hávor Stephanus, politiores in S. I. scholas Tyrnaviae plures annos docuit ac Leutsoviae vivere desiit 1731. Huius operis auctor: *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica*, Tirn. 1706.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regnum Hungariae*, Tomulus XIX, Ordine XXXVIII, Budae, 1806, 863.

6 „Havor Stephanus, Hungarus, 1674 natus et aet. 16. in Societatem admissus, absolutis studiis diversis muniis functus, pie obiit Leutschoviae 5. jun. 1731. aet. 57. Edidit latine: *Discordia concors seu Disceptatio philosophico-rhetorica* 12 Oratiunculis constans. Tyrnaviae, 1706.” Johann Nepomuk STÖGER, *Scriptores provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempore*, Viennae, 1856, 125.

7 „Havor István, jezsuita, a jezsuitarend nagyszombati iskolájában s az ottani akadémián hosszú időn át tanított, megh. 1731. Lőcsén. Műve: *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica*, Nagyszombat, 1706.” *Magyar lexikon*, IX, Bp., é. n. [1881], 6.

8 „Havor, Etienne, ne à Molicza (?) (Hongrie), le 24 mars 1764, admis le 9 octobre 1690, enseigne les humanités et la rhétorique et mourut à Leutschau, le 5 juin 1731. 1. *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica* [...]” Augustin de BACKER, Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus, 1. ptie, Bibliographie*, IV, Bruxelles, 1893, 159.

9 SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, II-dik kötet, Bp., 1885. *Discordia*: 2264. tétel (615. l.), *Manuductio*: 2377. tétel (647. l.)

10 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., 1896, 544–545.

11 *Magyar katolikus lexikon*, IV, Bp., 1998, 659. <http://lexikon.katolikus.hu/H/H%C3%A1vor.html> (2017.11.05).

könyvünk a bizonyosság, valamint arra is, hogy az átdolgozás mestere olasz jezsuita lehetett.”¹²

Van azonban olyan újabb bibliográfia, amelyik a Soares-átdolgozások között számon tartja egy udinei változat kiadóját és megjelenési idejét: Carlo Schiratti örökösei, 1689.¹³ A kiadványból több helyen is található példány: Goriziában,¹⁴ Ljubljánában¹⁵ és a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Itt a *Manuductio* egy kolligátum második darabja;¹⁶ az első az ugyancsak a Schiratti-nyomdában, ugyanabban az évben kiadott „eredeti” Soarius-retorika.¹⁷

Az udinei és a nagyszombati *Manuductiót* lapról lapra összehasonlítva kiderül, hogy az utóbbit – minimális, szinte kizárólag tipográfiai eltérésektől eltekintve – bízvást tekinthetjük az előbbi betűhű kiadásának. A nagyszombati változatban két rövidítés figyelhető meg. Az egyik a címlap szövegének egyszerűsítése:

Udine, 1689	Nagyszombat, 1709
Manuductio ad Eloquentiam, seu Via facilis, & compendiosa ad citius, perfectiusque assequendam, iuxta Soarij praecepta, Arthem Rhetoricam, ex vetustissimis Codicibus, praecipuisque, qui hac de re, & tractarunt, & scripserunt; signanter vero, ex Aristotele, Quictiliano [!], Cicerone, Causino, Mendoza, Iuglares, Masenio, Hautino, Emmanuele Thesauro, Palatio Regnae Eloquentiae, nec non alijs primae notae Authoribus desumpta, et Ad vsum, captum, fructumque vberiore, non tam studiosae Iuventutis; quam eorum etiam, qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur, accommodata, Cum Indice verum omnium in hoc opere contentarum. Utini, Ex Typographia Schiratti. Anno Salutis MDLXXXIX.	Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarij, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa. Tyrnaviae, Typis Acedemicis, Anno 1709

12 BÁN, i. m., 52.
13 Lawrence D. GREEN, James J. MURPHY, *Renaissance Rhetoric Short-title Catalogue 1460–1700*, Aldershot, 2006², 418.
14 Biblioteca Statale Isontona di Gorizia: REC 3546.
15 Narodna in Univerzitetna Knjiznica: GS 6244/84592896.
16 ELTE Egyetemi Könyvtár: Bar 08487/Ha 830 (Coll. 2.). Az utolsó lapok hiányoznak. A kötetet záró *Index Materialum* a *Tractatus Quartus* végével szakad meg. A hiányzó rész a *Tractatus Quintus* anyagának rövid áttekintése; ez a nagyszombati kiadványban másfél lap.
17 *De arte rhetorica libri tres. Ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti. Cum tabulis Io. Ludovici Carboni, et Indicibus locupletissimis*, Utini, MDCLXXXIX. Apud Schiratti. Az eleje hiányzik, a 13. lappal kezdődik: *De materia Rhetoricae. Cap. III.* Goriziában a könyvtári katalógus adatai szerint a *Manuductio* ugyancsak ehhez a Soares-kiadáshoz van kötve.

A szöveget záró formulát Nagyszombatban csak a kezdőbetűkkel rövidítették:

Omnia ad maiorem DEI gloriam.	O. A. M. D. G.
-------------------------------	----------------

A két kötet előszava pontosan megegyezik. Így tehát bármilyen csábító is lenne az ékesszólás dicsőségét zengő szöveget magyar szerzőnek tulajdonítani, fájó szívvel le kell erről mondanunk. Bán Imre nem említi Hávor Istvánt. Talán nem is tudhatott róla, hogy a nagyszombati jezsuitát összefüggésbe hozták a *Manuductió*val. Feltehetően eszébe sem jutott, hogy az általa oly szakszerűen ismertetett kézikönyvre vonatkozó adatokat éppen a Hávorról szóló szócikkekben keressen. Az előszót – az udinei példány ismerete nélkül – az ismeretlen olasz jezsuita átdolgozó szerzeményének tartja. A szövegből világosan kitűnik, hogy az előszót csakis az átdolgozó írhatta. Munkája mellett a hasonló esetekben szokásos érveket hozza fel: bármilyen kiváló is legyen Soarez eredeti műve, hallgatónak gyengébb képességeihez alkalmazkodva úgy alakította át az anyagot, hogy a tanulók könnyebben megbirkózhassanak vele.¹⁸ Bán Imre fejében meg sem fordult, hogy az átdolgozás és az azt bevezető előszó Nagyszombatban készült. Amint a két kiadvány összevetése bizonyítja, igaza volt.

A szöveg keletkezésének idejére a történelmi eseményekre való utalásokból következtet. Többek között arról is esik szó, hogy a természet apró dolgokból teremt nagyokat. Bán Imre ismertetésében: „A három világbirodalom (a római, az ausztriai és az ottomán) kicsi kezdetekből nőtt meg. Az előszó szerzője itt nem mulasztja el megjegyezni, hogy Leopoldus császár diadalmas fegyverei az utóbbit nem kis mértékben csökkentették. (Ez az adat az olasz átdolgozás időpontjára is fényt vet: a felszabadító háborúk idejében keletkezett, valószínűleg az 1690-es években.)”¹⁹ Bán Imre feltételezése logikus, hiszen a felszabadító háborúk lezárásának a karlócai békeszerződések (1699) tekinthetők. Nem tudhatta, hogy az eredeti előszó 1689-ben jelent meg.

A latin szövegben az olvasható, hogy a törököt Lipót császár a Magyar Királyság egész hatalmas területéről kiszorította. A felszabadított területek között szerepel Erdély, Bosznia, Szerbia és Szlavónia.²⁰ A sikeres törökellenes küzdelmeket az ostromlott Bécs felszabadításától (1683) számíthatjuk. Az évtized folyamán sor került Buda visszavételére (1686), Erdély (1687) és Észak-Szerbia (1688) visszafoglalására. Így már az 1689-es előszó írásakor is indokolt volt Lipót császár hadi sikereinek méltatása.

A *Manuductio* 1709. évi nagyszombati megjelenése vitathatatlan tény, azt valakinek bizonyosan elő kellett készíteni. Hávor István egy év megszakítással 1706 és 1714 között volt Nagyszombatban a retorika tanára. (1708-ban Győrben a humaniorákat ta-

18 „Quia tamen ejusdem praecepta non a quocunque adeo facile percipi possunt; Nos Tyronum imbecillitati consulturi, praesens opusculum, veluti Manuductionem quandam ag Eloquentiam, aggredi constituimus.” *Manuductio...*, i. m., 7.

19 BÁN, i. m., 53–54.

20 „Ottomanci denique regni, quamvis Augustissimi, Invictissimique LEOPOLDI gloriosissimis de Universo Ungariae Regno vastissimo, Transylvania, Bosnia, Servia, Sclavonia, etc. vindicatis armis latitudo non parum imminuta.” *Manuductio...*, i. m., 6.

nította.)²¹ Egyáltalán nem zárható ki, sőt nagyon is elképzelhető, hogy ő tartott szükségesnek növendékei kezébe adni egy, a kor ízlésének megfelelő tankönyvet – még ha erre közvetlen bizonyítékunk nincs is. Legfeljebb következtethetünk rá, ahogyan azt valószínűleg Szinnyi is tette. Az előszó szerzője azonban a fentebbiekből következően semmiképpen sem lehetett Hávor. Ám akárki is gondoskodott az udinei redakció utánnyomásáról – még ha az előszót nem is ő írta hozzá –, kritikátörténeti szempontból mindenképpen jelentős, hogy hazai kiadásban is elérhetővé vált az érzelmi hatásokra törekvő barokk stílus szélsőségeit teoretikus formában is rögzítő összefoglaló. Ékes bizonyságául annak, hogy – Bán Imre találó megfogalmazásával élve – „mi mindent lehetett az alapjában véve szigorú skolasztikus Soaresz neve alá belopni”.²²

21 *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1987, 525–526.

22 BÁN, *i. m.*, 60.